

ZAMAN KAVRAMI: NEDİR-NE DEĞİLDİR?*

THE CONCEPT OF TIME: WHAT IS AND WHAT IS NOT?

Murat AĞARI**

ÖZ

Zaman kavramı, dilde, dinde ve felsefede farklı içeriklere sahip olduğu gibi, İslam öncesi dönemde, İslâmî dönemde ve hatta İslâmî dönemin farklı periyotlarında farklı anlam içeriklerine sahip olmuştur. Amacımız, “zaman nedir-ne değildir?” sorgusundan hareketle dinî ve felsefî açılardan zamanın anlam içeriğini verdikten sonra linguistik çerçeve üzerine fikir üretmek olacaktır. Bu çerçeve içerisinde ilerlerken İslâm öncesi ve sonrası dönemlerde meydana gelen anlam değişim ve dönüşümleri de sorgulamamız içerisinde kendine yer bulacaktır. Kısaca “geçmiş, şimdi ve gelecek” şeklinde kurulu olan düşünce şemasının tarihî süreç içerisindeki görüntüsüne ulaşma hedefine doğru doğru düşünce adımları atma hedefindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Zaman, Vakit, Dehr, Sermed, Ân.

ABSTRACT

The concept of time has different meanings in the pre-Islamic period, Islamic period and even in different periods of the Islamic period, as well as having different contents in language, religion and philosophy. Our aim is to answer the questions “what is time – what is not?”. Based on these questions, after giving the meaning content of time from religious and philosophical perspectives, it would be to produce ideas on the linguistic framework. As we progress within this framework, the meaning changes and transformations that took place in the pre-Islamic and post-Islamic periods will also find a place in our questioning. In short, we aim to take the right thinking steps towards the goal of reaching the

* Bu makale 05.06.2023 tarihinde dergimize gönderilmiş; 06.06.2023 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 26.06.2023 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atf şekli; Murat Ağarı, Zaman Kavramı: Nedir – Ne Değildir?, *Karabük Türkoloji Dergisi*, Cilt/Sayı: 6-1 (2023), Karabük 2023, s. 123-148.

ISSN 2667-7253/e-ISSN 2687-3885, DOI: 107596/katud.31072023.08

** Prof. Dr., Karabük Üniversitesi Tarih Bölümü, муратагари@karabuk.edu.tr, Orcid ID: 00000003 1720 4598

image of the thought schema established as "*past, present and future*" in the historical process.

Keywords: Time, Season, Dehr, Sermed, Moment.

GİRİŞ

Zaman, insanı yaşamının birçok alanında ilgilendirmiş ve uğraştırmış bir kavramdır. Bu bakımdan zaman kavramına gerek kültürel gerekse dinî bir öge olarak rastlamak mümkündür. Öte yandan düşüncenin ve bilimin de başlıca araştırma alanlarından olmuştur. Bundan dolayı zaman kavramını, bu çok yönlülüğü içinde incelemek gerekecektir.¹ Varoluşla ilgili temel bir unsur olduğu için, bugüne kadar üzerinde çok düşünülmüş, hakkında çok söz söylenmiştir. Ancak yine de zaman kavramının muğlaklığı tam manasıyla giderilebilmiş değildir.²

Zaman, bir işin, bir oluşun, bir kılışın gerçekleşme sürecidir. Fuat Bozkurt zamanı: “Belleğimizin yarattığı, başı ve sonu olmayan soyut bir süredir. Dilbilgisinde zaman, eylemin yapılmakta olduğunu, yapıldığını, yapılacağını bildiren soyut süre kavramıdır.³ Dilbilgisi açısından zaman, insanoğlunun olayın gerçekleşme sürecini algılama ve yansıtma biçimidir. Bu yüzden dilden dile zamanlar değişir.”⁴ şeklinde tanımlamaktadır.”⁵ Kelime Türkçemize “bir iş veya oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit”⁶ anlamında girmiştir.⁷ Ayrıca Arapçadan Türkçeye *zaman*, *asır*, *insanın hayat süresi*, *mevsim*, *iklim* anlamlarında çevrilebilir.⁸

İnsanoğlunun zamanı bir mefhum olarak düşüncü konusunda kesin bir yargıya varamıyoruz. Muhtemelen bu kavramın doğuşu, gök cisimlerinin ahenkli hareketlerine, mevsimlerde görülen düzenliliğe bağlı olarak ortaya çıkmış

¹ Mahmud Sami Türk, *Zaman Algısı ve Thomas Mann'ın "Der Zauberberg" Adlı Eseri Örneğinde Edebiyata Yansımaları*, Sakarya Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Sakarya, 2021, s. 10.

² Şerife Uzun, “Klasik Türk Şiirinde Şeb-i Yeldâ”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2015, Sayı: 34, s. 353.

³ Fuat Bozkurt, *Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Cem Yay. 1995, s. 65.

⁴ Bozkurt, *Türkiye Türkçesi*, s. 204.

⁵ Kerime Üstünova, “Dilek Kipleri ve Zaman Kavramı”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. LXXXVIII, S. 635, s. 679.

⁶ *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara: 3. Bsk. 1988, C: 2, s. 1662.

⁷ Esmâ Paşlı, *Kur'an'da Zaman Kavramı ve "An"*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Konya, 2019, s. 3-4.

⁸ Arif Erkan, *Arapça Türkçe Büyük Sözlük*, İstanbul: Yasin Yay., 2004, C: 2, ss: 1327-1328.

olmalıdır.⁹ Zaman problemi bu anlamda birçok alt başlığı içerebilir: Zaman gerçekten var mıdır yoksa psikolojik bir kavram mıdır? Zamanda bir akış var mıdır? An kavramı nedir? Gelecek ve geçmişin ontolojik statüleri nelerdir? Sadece şimdi mi vardır? Zaman cevher midir yoksa ilişkisel zamandan mı bahsedebiliriz? Ezeli değişmeyen Tanrı değişen zamansal durumlarla ne tür bir ilişkiye sahiptir?¹⁰ Bu yönüyle zaman, tarih boyunca pek çok filozof, düşünür ve kelama tarafından izah edilmeye çalışılmış bir kavramdır. Tek bir tanıma sığdırmak imkânsız olsa da objektif olarak zaman, bir eylem içeren belirlenmiş ve sabit, ölçülebilir bir süre, bir vakit veya bir an iken, subjektif olarak geçmiş, şimdi ve geleceğin içindeki yaşantıların bilincine dayanan üç boyutlu, mitik ve tarihsel bir hali anlatan soyut bir mefhumdur.¹¹

Aslında zaman konusunu çalışırken ve başlangıç noktasından itibaren farklı zaman konularını ve süreçlerini ele alırken dilbilgisinde kullanılan zaman kurgusuna varmayı ve bu noktada fikir üretmeyi amaçlamaktayız. Nihai amacımız ise dilbilgisindeki zaman kurgusundan ve belki de kurgularından hareketle “dil olgusunun tarihe yansımaları üzerinde durmaktır. Bu amaçla “zaman nedir-ne değildir”den başlayarak *İslam öncesi dönemde zaman* ve *İslam düşüncesinde zaman* gibi konu başlıklarımız olacak. Bu başlıkları inceleyerek dil kurgusunun toplumların düşüncülerine etkilerini ortaya koymaya çalışacağız. Bu bağlamda zaman kavramı bizim için bir altyapı elemanı işlevi görecektir.

1. ZAMANIN TANIM

Zaman, Arapça bir kelime olup *zemen* ve/veya *zaman* vaktin azlığını ve çokluğunu belirtmek için kullanılan bir isimdir.¹² Çoğulu *ezmân*, *ezmine* veya *ezmün* şeklindedir.¹³ Aynı şekilde zaman, *asır*¹⁴ ve *dehir* manalarına karşılık olarak kullanılmaktadır.¹⁵ Bir iş veya oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, bu sürenin belli bir parçası, belirlenmiş olan an, çağ,

⁹ Selim Karakaş, “İslâmiyet’ten Önce Türklerde Kutlu Zaman Algısı”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, s. 356.

¹⁰ Zikri Yavuz, “Ezeli Tanrı ve Geleceğin Statüsü”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, s. 283.

¹¹ Ayşe Ünal Çil, “Kur’an’da Zaman Kavramı”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 9:1 (2011), s. 337; Karakaş, “Kutlu Zaman Algısı”, C: I, s. 355.

¹² Zaman kelimesi örfte farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin insanlar için önemli belirli dönemleri isimlendirmek için de bu kelime, “sıcak / soğuk zaman”, “meyve zamanı” şeklinde kullanılır. İbn Manzûr, *Lisâni'l-Arab*, Kum: Neşri Edebü'l-Havze, 1405, C:13, s. 199.

¹³ Yolcu, M. İsmet, Örnek Sözlük (Arapça-Türkçe), Ankara, 1996, s. 410.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisâni'l-Arab*, C:13, s. 199; Firûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, Mısır: Matbaati'l-Yemîniyye, 814, C: 4, ss: 233-234; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, TYEK yay., İstanbul, 2014, C: 6, s. 5283.

¹⁵ İlnur Demir, *İslam Kelamında Zaman Kavramı*, Çukurova Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Adana, 2006, s. 3.

mevsim, bir işe ayrılmış saatler, dönem, devir, bir süre ile ilgili durum ve şartlar, fiillerin belirttikleri *geçmiş zaman*, *şimdiki zaman*, *gelecek zaman*, *geniş zaman* kavramları da zamanın tanımları arasında yer almaktadır.¹⁶ Sözlükte *kısa veya uzun vakit*, *az ya da çok süren bölünebilir müddet* gibi anlamlara gelen zamanın örfte *altı ayı aşmayan bir süre* karşılığı olarak kullanıldığı belirtilir.¹⁷ Ebû Heysem (ö.1040), zamanın iki ay ile altı aylık süreyi kapsayan bir süreyi isimlendirmek için kullanıldığını ifade eder.¹⁸ Zaman ifadesi, bir yılın değişik periyotları, mevsimleri, devirleri ve bir kimsenin idari yönetimde bulunduğu süreler için de kullanıla gelmiştir. Kelimenin çoğuluna baktığımızda, *ezmân* kelimesinin *bir insanın yaşam süresi*, *ömür* anlamını ifade ettiği de görülmektedir. *Meyve zamanı*, *hurma zamanı*, *panayır zamanı* ifadelerinde de geçtiği görülen bu kavramın belli durum ve hâdiselerin, her yıl meydana geldiği devirler için de kullanılmaktadır.¹⁹ Felsefe tarihi boyunca söylenegelmiş zaman tanımlarından bir çıkarım yapılarak genel bir tanım oluşturmak gerekirse zaman, daha çok *geçmiş*, *şimdi* ve *gelecek* olarak kısımlara ayrılan ve harekete bağlı bir ölçüt olarak görülmüştür. Kimi düşünürler zamanı nesnel görürken kimileri öznel olduğunu düşünmüştür.²⁰

Zaman kelimesinin etimolojik kökeni incelendiğinde, İran dini mitolojisinde yer alan *zurvan miti* ile bağlantılı olduğu görülmektedir.²¹ *Zurvan* mitolojisine göre, Zerdüştlükte iyiliği temsil eden *Hürmüz* ile kötülüğü temsil eden *Ehriman* sonsuz zamanla özdeş sayılan Tanrı *Zurvan*'ın çocuklarıdır. *Zurvan*, kötülük temsilcisi *Ehriman*'a sınırlı bir süre var olma hakkı tanırken, *Hürmüz*'e sonsuz bir varlık hakkı verir. Bu mitolojiye göre zaman, bir Tanrı gibi değiştirici niteliğe haizdir.²² Yine etimolojik olarak Orta Farsça (Pehlevice veya Partça) *zēmānak*, İbranice *zēmān* biçimlerinin Aramcadan alınmış olması mümkündür. Ermenice *jamanak* *ժամանակ* (aynı anlamda) Orta Farsçadan alınmıştır. Farsça biçimin Arapçadan alıntı olmayıp Orta veya Eski Farsçadan

¹⁶ *Türkçe Sözlük*, C: 2, s. 2495.

¹⁷ İlhan Kutluer, “Zaman”, *DİA*, C: 44, s. 111.

¹⁸ Paşlı, *Kur'an'da Zaman*, s. 3.

¹⁹ Recep Azakar, *Kur'an-ı Kerim'de Yemin Edilen Zaman Kavramları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Karaman, 2020, s. 4.

²⁰ Büşra Coşanay, *Muhammed İktbal Felsefesinde Zaman Kavramı*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Muğla, 2017, s. 17.

²¹ Kutluer, “Zaman”, C: 44, s. 111.

²² Osman Nuri Küçük, “Zaman Düşüncesinin Tasavvufi Açılımı”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. 3(9), s. 221.

devam olduğu varsayılabilir.²³ Türkçede ise zaman kelimesinin geçtiği bilinen en eski yazılı kaynak Kutadgu Bilig'dir.²⁴

Eski Türkçede *vakit*, *zaman*, *çağ*, *evvel*, *önce* anlamlarına gelen bir kelime vardır ve bu kelime ilk nesil Türkologlar tarafından önce *sui* şeklinde okunarak *günah* olarak, sonra ise *sö* şeklinde okunarak *früher* (*evvel*, *önce*) olarak anlandırılmıştır.²⁵ İlk nesil Türkologlarının *sui* şeklinde okuyarak *günah* şeklinde anladıkları kelimenin okunuşu Eski Türkçede *sü* şeklinde düzeltilirse, o zaman Türkiye Türkçesinde *vakit*, *zaman*, *çağ* anlamına gelen *su* kelimesini açıklamak mümkün olacaktır. Eski Türkçe *sü*: *vakit*, *zaman*, *çağ* kelimesinin Yeni Türkçeye ince sıradan kalın sıraya geçmesi ile Yeni Türkçe *su*: “*vakit*, *zaman*, *çağ*”²⁶ anlamındadır.²⁷

Zaman konusu çok eski zamanlardan günümüze dil çalışmalarında önemli bir yer tutmuştur. Bu durum Arap grameri için de geçerlidir. Arap dilciler gramer çalışmalarının başlamasından itibaren zamanın önemine vurgu yapmışlardır. Sibeveyhî'nin *el-Kitâb*'i,²⁸ Sabban'ın *Hâşiye*'si,²⁹ İbn Hişam'ın *Mugni'l-Lebîb*'i³⁰ konu açısından önemli kaynaklardır.³¹ Arapça *zaman*, *bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit* anlamına gelir³² ve genel olarak zaman kısa olsun uzun olsun vaktin adıdır.³³ Arap dilinde zaman birçok kavram ile ifade edilmiştir. *Vakt* kelimesini, zamanın bir parçası manasında, *dehr*, *sermed*, *ecel*, *müddet* ve *hîn* kelimelerini uzun zaman manasında kullanmışlardır.³⁴ Mesela *dehr* kelimesi Araplar için bin sene uzunluğunda bir zamana işaret ederken,³⁵ *sermed* sonsuz bir zamanı değil de

²³ <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/zaman>.

²⁴ Bkz: Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Yay. Haz.: Ç. Şan-S.T.Yurteser, İstanbul: Kocabalı yay., 2008, ss: 404-405, 834-835.

²⁵ Osman Fikir Sertkaya, “Vakit/ Zaman/ Çağ Bildiren İfadelerde Kullanılan Sularında Kelimesinin Etimolojisi”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Y: 2011, S: 710, s. 123.

²⁶ Sertkaya, a.g.m, s. 128.

²⁷ Arzu Kılıçlar-Ayşe Şahin, “Zaman Kavramına Bir Bakış: Boş Olan Zaman Mıdır Yoksa İnsan Mı?”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2020, 8 (3), ss: 2264-5.

²⁸ Sibeveyh, *el-Kitâb*, tah: A.M. Harun, Kahire, 1988, 1-VII.

²⁹ Sabban, *Hâşiyetü's-Sabbân alâ Şerhi'l-Uşmûnî*, tah: T.A. Said, Mektebetü't-Tevfikkiye, ts., I-IV.

³⁰ İbn Hişam en-Nahvî, *Mugni'l-Lebîb an Küüb'-Eârib*, tah: M.M. Abdülhamid, Beyrut, 1991, I-II.

³¹ Yaşar Daşkıran-Ömer Demir, “Arap Dilinde Zaman”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: II, s. 273.

³² *Türkçe Sözlük*, C: II, s. 2495.

³³ İbrahim el-Âtî, *ez-Zaman fi'l-Fikri'l-İslamî*, Beyrut: Daru'l-Muntahabi'l Arabî, 1999, s. 50.

³⁴ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev: B. Koroğlu-H. Hacak, E. Demirli, İstanbul: Kitabevi Yay., 2000, s. 248.

³⁵ İbrahim el-Âtî, *ez-Zaman*, s. 50.

göreceli olarak uzun bir zamana³⁶ delalet eder.³⁷ Arap dil bilginleri *zaman* ve *dehr* kelimelerinin aynı anlama gelip gelmedikleri konusunda farklı görüşler dile getirmişlerdir. *Zaman* ve *dehr* kelimesini bir gören dilciler yanında bu iki kelimenin farklı anlamlara geldiğini savunan dilciler de vardır. Bu dilciler arasında sayabileceğimiz Ebû Heysem'in (ö. 1040) *zamanın* dönemler halinde bölünebildiğini, *dehrin* ise bölünemeyeceğini ifade ettiğini³⁸ bilmekteyiz."³⁹

Farklı uzunluktaki süreler için *ân* (şimdiki zaman), *asr* (yüzyıl veya ikinci vakti), *emed* (belirli veya sonlu süre), *dehr* (kesintisiz, sonsuz zaman) gibi kelimeler kullanılır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de *mutlak manâda* veya *mutlaka yakın müphem*, *belirsiz müddette* zamanı ifade eden kelimelerin azlığına mukabil, *yıl*, *ay*, *gün*, *gece*, *gündüz* gibi çeşitli uzunlukta ama sınırlı, bölümlü, başlangıç ve sonuç hudutları belli insan hayatının çeşitli dilimlerini ifade eden tabirler çokça kullanılmıştır.⁴⁰

Zaman kelimesi Yunancada *khronos*, İngilizcede *time* kelimeleriyle karşılığını bulur. Zaman, şimdinin geçmiş süre olmasına yol açan ve genellikle süre olduğu düşünülen kesintisiz bir değişmedir. Geçmiş, şimdi veya gelecek gibi zaman dilimlerinin kendisinin parçaları olduğu sürekli bütündür.⁴¹ Bazı filozoflar zamanın nesnellliğini sadece gök cisimlerinin hareketine bağlamış olsalar da Yunan ontolojisi başta olmak üzere zamanı ölçme ve saymanın bu pratik yöntemiyle yetinmezler. Özellikle Platon, zamanın yaratılışı miti aracılığıyla, evrenin görünüşü gerisindeki gerçek yapısıyla ilgili kuramsal problemi ortaya koyar.⁴² Zaman gibi temel bir kavramı felsefi söylemin konusu yapmak, aslında insan var oluşunu ve insanlık tarihini felsefenin asıl konusu haline getirmek demektir. Bu bağlamda insanı anlamak, zamanı anlamayı, dolayısıyla tarihi anlamayı gerektirir. Bu nedenle denebilir ki varlığı evrensel bir söylemle açıklamaya yönelik bütün felsefi sistemler, filozofların zaman kavramına yer vermelerini gerektirmiştir. Zaman, "Parmenides'ten itibaren akılsal olmayanın yani değişkenliğin sorumlusu, duygusal dünyada rastlanan aklın açıklayamayacağı kendi kalıpları altında kavrayamayacağı her şeyin kaynağıdır.

³⁶ Câbirî, *Arap İslam Kültürü*, s. 248.

³⁷ Hatice Özkan, *Muhyiddin İbni Arabî'de Zaman Kavramı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniv. Sos. Bil. Enst., Kırklareli, 2019, s. 6.

³⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C:13, s. 199.

³⁹ Paşlı, *Kur'an'da Zaman*, s. 3.

⁴⁰ Çil, "Kur'an'da Zaman", s. 342.

⁴¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma yay., 1999, s. 943.

⁴² *Büyük Larousse*, Interpress Basın ve Yay., C: 24, s. 12703.

Zamanda olmak akılsal olmamak, kavranılabilir olmamak ve Parmenides'e göre dolayısıyla var olmaktır."⁴³ şeklinde dile getirilmektedir.⁴⁴

Felsefî bir kavram olarak zaman, oluş, gelip geçiş, değişme ve süreklilik biçimi, dönüşü olma-yan bir doğrultuda birbiri ardından gitme anlamlarına gelir. Zaman, sürüp giden doğru bir çizgi olarak düşünülebilir; geriye doğru sonsuza değin uzanır (geçmiş), aynı zamanda ileriye doğru akıp gider (gelecek). Zaman nesnel zaman ve öznel zaman olarak iki şekilde ele alınabilir. Nesnel zaman, ölçülebilen zamandır ama kendi içinde değil, cisimlerin devinimiyle ölçülebilir. Uzaydaki devinimlerin sıralanması, zamanın da kesimlerine bölünmesini sağlar. Modern fizik nesnel zamanın olmadığını ileri sürer. Öznel zaman ise zaman bilincine dayanır, yaşantılara bağlıdır. Nesnel olarak ölçülemez.⁴⁵ “Duruma göre yaşanan zaman kısa ya da uzun olarak görülebilir.” şeklinde bir yaklaşım söz konusudur.⁴⁶ Bu açıklamalardan hareketle, zamanın, kâinatla ilgili bir nitelik olarak her şeyin dışında bir o kadar da her şeyle ilgili soyut bir kavram olduğu söylenebilir. Kâinatın yaratılışı ve bu yaratılış içindeki değişim zamanla ilgilidir. Burada söz konusu olan, nesnel zaman veya bir başka deyişle mutlak zamandır. Öznel zaman/şahsî zaman kavramı ise zamanın insan tarafından algılanışını ifade etmektedir. Bu kavramlara bir de zaman ile toplum arasındaki ilişkiyi ifade edecek şekilde toplumsal veya sosyolojik zaman kavramını eklemek gerekir.⁴⁷

2. ZAMANIN ANLAMI

Arapçadan dilimize geçen zaman kelimesine sözlüklerde genel olarak şu anlamlar verilmektedir:

- Bir işin bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit,
- Bu sürenin belirli bir parçası,
- Belirlenmiş olan an,
- Çığ, mevsim,
- Bir işe ayrılmış veya bir iş için alışımlı saatler,
- Dönem, devir,

⁴³ Bumin, Tülin, “Kojève’in Zaman ve Kavram İlişkisi Üzerine Savları”, *Türkiye Birinci Felsefe Mantık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Ülke yay., 1991, s. 257.

⁴⁴ Havva Ekşinar, *Meşşai Filozofları ile Modern Filozoflara Göre Zaman Kavramının Karşılaştırılması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniv. Sos. Bil. Enst., Elazığ, 2008, s. 1.

⁴⁵ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK yay., 2. Bsk., 1979, s. 199.

⁴⁶ Uzun, “Şeb-i Yeldâ”, s. 354.

⁴⁷ Uzun, “Şeb-i Yeldâ”, 354.

- Olayların oluş ve akış sırasını belirleyen, düzenli ve dönemli gök olaylarını birim olarak kullanan sanal bir kavram,
- Fiillerin belirttikleri geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman kavramı,
- Yer kabuğunun geçirdiği gelişimde belirlenen ve fosillere göre dörde ayrılan geniş evrelerden her biri.⁴⁸
- Olayların birbirini izlediği sonsuz bir ortam olarak düşünülen soyut, temel kavram.
- Şimdinin geçmiş olmasını sağlayan ve çoğunlukla dünyayı, varlıkları etkileyen bir güç olarak düşünülen kesintisiz hareket.
- Ölçülebilir bir nicelik olarak düşünülen süre, vakit.
- İçinde belli bir olayın gerçekleştiği an, sınırlı süre.
- Bir etkinlikle, bir üretim türü ile bir özellik vs. belirlenen dönem, mevsim, vakit.
- Bir i için tanınan süre, vakit.⁴⁹ 7⁵⁰
- Zaman, önce ve sonra kavrayışı içinde ele alınan süre, art arda gelişin sezgisi ya da fikri, önceki olayla sonraki olay arasında kalan dönem, sürekli değişimin ölçülebilir bilgisi, olayların birbirini izlediği bir yapıli ortam, fiil ya da eyleme bağıli olarak doğal sürenin çeşitli dilbilimsel bölümlerini gösteren kategori gibi anlamlara gelmektedir.⁵¹

Ana çerçevede anlamlarını verdiğimiz zaman kavramının farkına ne zaman varıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, güneş sisteminde yer alan gök cisimlerinin hareketine bağıli olarak yaşanan birtakım mevsimsel ve günlük değişimlerin (gece, gündüz gibi), bu kavram ile ilgili bilinçlenmeye sebep olduğu

⁴⁸ *Türkçe Sözlük*, C: II, s. 2495. (TDK Sözlüğü, <http://www.tdk.gov.tr/zaman> maddesi). Selim Karakaş, bu seçeneklere şu başlıkları eklemektedir: “Ölçülebilir nicelik olarak düşünülen süre, bütün olayların art arda geldiği ortam, sonsuzca geri ve sürekli ileriye akan çizgi, önce ve sonra, başlangıç ve son gibi ilişki bildiren ifadeler bütünü, oluş, gelip geçiş, değişme ve süreklilik, dönüşü olmayan bir doğrultuda gitme.” Bkz: Selim Karakaş, “İslâmiyet’ten Önce Türklerde Kutlu Zaman Algısı”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, s. 356.

⁴⁹ *Büyük Larousse*, C: 24, s. 12703.

⁵⁰ İlknur Demir, *İslam Kelamında Zaman Kavramı*, Çukurova Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Adana, 2006, s. 3.

⁵¹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 943; Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970, s. 327; Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, İstanbul: Remzi yay., 1978, C: 7, ss: 356-360; Afşar Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Bulut yay., 2004, s. 525.

düşünülmektedir.⁵² Bir diğer deyişle zaman, başı ve sonu olmayan bir akıştır. Bir işin, bir oluşun içinde bulunduğu soyut süredir. İnsanoğlu, zaman adını verdiği bu uçsuz bucaksız kavramı, birtakım gruplara ayırarak sınırlandırmaya çalışır. Çünkü söylediklerini olayın gerçekleşme ya da kendi konuşma anına göre bu zaman çizgisi üzerine yerleştirme zorunluluğu hisseder.⁵³

Türkçede zaman birçok kelimeyle ifade edilmektedir. Bunlar arasında vakit, dehr ve rûzgâr anılabilir. Bunların Türkçe sözlüklerdeki tanımlarına bakıldığında *Dîvânü Lugâti 't-Türk*'te ne zaman ne de vakit diye bir madde başına yer verildiği görülmektedir. Bununla birlikte her iki kelimenin de yabancı menşeli olmasından ve etimolojik tarihleri net olarak tespit edilmemiş bulunmasından ötürü yapılan detaylı tarama kelime için “öd”⁵⁴ karşılığının kullanıldığını göstermiştir ama sözlükte ayrıca bir tanım verilmemektedir.⁵⁵

Kâmûsü 'l-Muhîd Tercümesi'nde: “*Asr ve dehr ma 'nâsınadır ki vaktin kalîl ve kesîrine itlâk olunur isimlerdir*” şeklinde geçmektedir.⁵⁶ *Asr* için: “*Dehr ve zaman manasınadır*”, “*Gündüze, kezâlik geceye itlâk olunur*”, “*ve ikinci vaktine denir, güneş kızarıncaya kadar; bunda fethateynle de câizdir.*” ve “*sabâh vaktine itlâk olunur*”⁵⁷ beyanları geçmektedir. *Dehr* ise: “*Zamân-ı tavîl ve emed-i memdûda denir*”, “*ve bin sene müddete denir*” diye ifade edilmektedir.⁵⁸ Görüldüğü üzere *Kâmûsü 'l-Muhîd Tercümesi*, zamanı *dehr* ile *dehr*'i de (uzun) zamanla açıklamakta, fakat herhangi bir tanımlamada bulunmamaktadır.⁵⁹

Kâmûs-ı Türkî vakit, hengâm, çağ, devir, ahd, mühlet, mehil, ihmal veya mevsim anlamlarını vermekte, ayrıntılı bir tanım sunmamaktadır.⁶⁰ Aynı sözlük *vakit (vakt)* için *zaman, hengâm, saat, günün muhtelif saatleri, mevsim, münasip zaman, hâlî zaman, müsâade, el değme, zaman, dehr, “fırsat, mühlet, devr, asr, zamân-ı hâzır ve muayyen zaman, vade, ecel* anlamlarını vermektedir.⁶¹ Buraya kadar zaman ve vakit hemen hemen anlamca örtüşür görünmekte, aralarındaki tek fark, vakitte, *muayyen zaman* anlamının olmasıyla ortaya çıkmaktadır. Fakat

⁵² Mehmet Gürbüz-A. Hamdi Aydın, “Zaman Kavramı ve Yönetimi” *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 2012, s. 4.

⁵³ Kerime Üstünova, “Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi”, U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 9, 2005/2, s. 188.

⁵⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti 't-Türk*, Yay. Haz.: A. B. Ercilasun-Z. Akkoyunlu, TDK yay., Ankara 2020, s. 784.

⁵⁵ Türk, *Zaman Algısı*, s. 13.

⁵⁶ Mütercim Âsim Efendi, *Kâmûsü 'l-Muhîd Tercümesi*, TYEK Bşk., İstanbul 2014, C: 6, s. 5383.

⁵⁷ Mütercim Âsim, *Kâmûs*, C: 3, ss: 2184-2185.

⁵⁸ Mütercim Âsim, *Kâmûs*, C: 2, s. 1954.

⁵⁹ Türk, *Zaman Algısı*, s. 13.

⁶⁰ Şemseddin Sami, *Kâmûsü Türkî*, Dersaadet 1317, s. 686.

⁶¹ Sami, *Kâmûsü Türkî*, s. 1495.

bu kesin bir ayırım değildir; zira *zaman* maddesine verilen ilk anlam vakittir, dolayısıyla müellif ikisini eşanlamlı gibi kullanmıştır. *Vakit* maddesi altında da yer alan *dehr* için aynı sözlük *zaman*, *uzun müddet*, *devir*, *hengâm*⁶² anlamlarını vermektedir.⁶³

Burhân-ı Kâtı sözlüğünden baktığımızda *zaman*, *vakit* ve *dehr* kelimeleri madde başı olarak yer almazken *rûzgâr* için: “*Kâf-ı Fârisîyle zamane-i nâ-pâyâdır [kalıcı, sabit, devamlı olmayan zaman]. Fırsat, müddet ve ruhsat manasınadır.*”⁶⁴ şeklinde geçmektedir.⁶⁵

Zaman kelimesinin güncel anlamlarını inceleyerek daha geniş bir bakış açısı kazanabiliriz. Bu bakımdan *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te zaman şöyle tanımlanmaktadır: “*Olmuş ve olacak hâdiselerin birbiri ardınca cereyan edişinin düşüncemizde meydana getirdiği başı ve sonu belli olmayan soyut kavram, vakit*”, “*Bu kavramın belirli sınırlar içinde kalan bir parçası, vakit*”, “*Bir önce veya bir sonraya göre belirli bir an*”, “*İçinde bulunulan devir, yaşanmakta olan vakit*”, “*Durum, şart, elverişli hal*”, “*Bir işin olageldiği, yapılageldiği saat, gün veya mevsim.*”, “*mevsim, devir, dönem, çağ*”.⁶⁶ Kelimenin verilen ilk anlamı tam bir tanım niteliğindedir. *Vakit* ise *zaman* veya *belirlenmiş zaman*, *belirli zaman*, öte yandan da *devir* olarak yer alır.⁶⁷ *Dehr*, *Dünya*, *cihan*, *âlem* veya *zaman*, *kesintisiz zaman*, *devir* şeklinde verilir. *Rûzgâr* için ise kelimenin Farsçada *zaman*, *vakit* demek olduğundan bahisle Türkçede başka anlamlar kazandığı belirtilmiş, zaman anlamı bunlar arasında anılmamıştır. *Zaman* ve *vakit* arasında yine *Kâmûs-ı Türki*'deki gibi bir örtüşme söz konusudur. Dolayısıyla iki kelime aynı anlamda ele alınmıştır. *Dehr* ve *rûzgâr* maddeleri ise her iki sözlükte detaylandırılmamıştır.⁶⁸

Diğer taraftan Türkçe, felsefe sözlüklerinde zaman kavramı üzerine başvurulabilecek ilk kaynak Rıza Tevfik'in *Kâmûs-ı Felsefe*'sidir.⁶⁹ Ancak yarım kalan bu sözlüğün Fransızca kısmında *temps* maddesi ile Türkçe kısmında *zaman*, *vakit*, *asr*, *dehr* ve *rûzgâr* maddeleri mevcut değildir.⁷⁰ Alanının tamamlanmış ilk eseri sayılabilecek olan İsmail Fenni'nin *Lugatçe-i Felsefe*'sinde *transcendental* başlığı altında zamanın *temps* şeklinde ismi anılmış ve madde başı açıklamada

⁶² Sami, *Kâmusu Türki*, s. 636.

⁶³ Türk, *Zaman Algısı*, s. 13.

⁶⁴ *Lügatü Burhân-ı Kâtı*, Matbaa-i Osmaniye, 1302, s. 216.

⁶⁵ Türk, *Zaman Algısı*, s. 13.

⁶⁶ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı 2010, s. 1376.

⁶⁷ Ayverdi, *Sözlük*, s. 1306.

⁶⁸ Ayverdi, *Sözlük*, s. 262.

⁶⁹ Rıza Tevfik, *Kâmûs-ı Felsefe*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1330.

⁷⁰ Türk, *Zaman Algısı*, ss: 15-16.

bulunulmamıştır.⁷¹ Zaman konusunda en etraflı açıklama Mustafa Namık Çankı'nın *Büyük Felsefe Lûgati*'nde *Temps* maddesinde yer almaktadır: “*Yu. Xpóvoç Bütün mânâları dahilinde zaman – zaman müddeti, devir, müddet, hayat, yaş – sene – La. Tempus. Devir, zaman – ân, vakit – müsait zaman, fırsat – hâl, vaziyet – Al. Zeit. Görmüştük. [İlgili madde, Kâmus-ı Türkî'den alınmıştır.] – İn. Time. Zaman – vakit, gün, devir – vakit, mühlet – vakâ saat [...]. A. Bir mukaddem vak'adan bir muahhar vak'aya giden müddet. [...] B. Umumiyetle fasılasız olarak mülahaza olunmuş, sürekli, devamlı tebeddül. Bununla hal maziye inkılâb eder. [...] C. Muarref olmayan, muayyen bulunmayan vasat. Vakıaların tevalisi bunun içinde yayılıp serilir. Düşünceye bölünmez surette ve tamamıyla muta bulunur. Bu, içinde vak'aların cereyan ettiği mütecanis ve namütenahi vasattır. [...]*”⁷²

Bir diğer felsefe sözlüğü olan Ahmet Cevizci'nin *Felsefe Sözlüğü* ise zamanı şöyle tanımlar: “*Parçaları önce ve sonra, başlangıç ve son gibi ilişki bildiren terimlerle ifade edilen ve değişmeden ayrılmaz olan süre. Zaman öznel ve nesnel açıdan değerlendirilir. Bunlardan nesnel zaman, kendi içinde değil de cisimlerin hareketiyle ölçülebilen zaman olarak bilinir. Öznel zaman ise, pasif değil de aktif yaşantıyla belirlenip, doğrudan ve aracısız olarak hissedilen, dolaysız olarak yaşanıp, nesnel olarak ölçülemeyen, niceliksel olarak belirlenemeyip, yerine göre kısa ya da uzun görünebilen zaman ya da süredir.*”⁷³

Zaman kavramıyla ilgili Türkçe felsefe sözlükleri alanında son kaynak olan Bedia Akarsu'nun *Felsefe Terimleri Sözlüğü*⁷⁴ şu tanımı vermektedir: “*Felsefe kavramı olarak: oluş, gelip geçiş, değişme ve süreklilik biçimi; dönüşü olmayan bir doğrultuda birbiri ardından gitme. // Zaman, sürüp giden doğru bir çizgi olarak düşünülebilir; geriye doğru sonsuza değin uzanır (geçmiş), aynı zamanda ileriye doğru (geleceğe) akıp gider.*”⁷⁵

3. ZAMANIN MAHİYETİ

Bilindiği gibi bütün medeniyetler, Doğu ve Batı medeniyetlerinden birine bağlı olarak ele alınmaktadır. Doğu medeniyetinin içe dönük ve metafiziğe dayalı, Batı medeniyetinin ise dışa dönük ve maddeye bağlı olduğu genel kabul görmüş kanaatlerdir. Her iki medeniyetteki zaman anlayışı bu temel özelliklerle ilgilidir. Doğu medeniyetiyle Batı medeniyeti arasında zaman anlayışıyla ilgili temel fark, ilkinde zamanın döngüsel, ikincisinde doğrusal bir nitelik taşımasıdır.⁷⁶ Mısır, Hint ve Çin medeniyetlerinde döngüsel, Avrupa

⁷¹ İsmail Fenni Ertuğrul, *Lügatçe-i Felsefe*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341, s. 722.

⁷² Mustafa Namık Çankı, *Büyük Felsefe Lûgati*, Ankara: Cumhuriyet Matbaası, 1954, C: 3, ss: 312-313.

⁷³ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 465.

⁷⁴ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara: 2. Bsk., s. 199.

⁷⁵ Türk, *Zaman Algısı*, ss: 14-16.

⁷⁶ Arslan Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültürde Zaman*, İstanbul: Say yay., 2017, ss: 15-53.

medeniyetinde doğrusal zaman anlayışı hâkimdir. Döngüsel zaman anlayışına göre zaman sürekli tekrarlanarak, tekrar başa dönerek hareket eder. Doğrusal zaman anlayışında ise tekrar söz konusu değildir, zaman sonsuza doğru akar, gider.⁷⁷

Varlığı bilinen, hissedilen, her şeyi kuşatan ve varlık meselesinin kilit mefhumu olan *zamanı* kavramaya çalışan filozoflar, farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir. Kendisine kadar yapılmış olan ve hareketle zamanı aynı kabul eden görüşleri yetersiz gören Aristo, *zaman* mefhumunun ancak hareketle kavranabileceğini, fakat hareketin aynısı olmayıp hareketlerin sayısı olarak düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Aristo'nun *zaman* konusunda yapmış olduğu bu yeni tanım, kendisinden sonra gelen filozoflarca çokça tartışılmıştır.⁷⁸ Bir diğer örneğimiz Davud el-Kayserî'ye göre ise *fiziksel zaman*, aynı zamanda *matematiksel zaman*'dır;⁷⁹ yani *zaman*, varlıklar arasındaki ilişkinin süresinin ölçülmesidir.⁸⁰

Zamanın mahiyetine ve ne olduğuna dair soru, insanlık tarihinin en eski sorularından birisi olmalıdır. İnsan, varlığın ne olduğuna dair ilk açıklamalarından oluşan felsefede, sanatta, dinde hatta mitolojide bile bu sorunun cevabını aramıştır. İnsan kendi varlığını ve diğer varlıkların anlamlarını ancak *zamanın* ne olduğunu tam olarak bilmesi durumunda anlayabilmektedir.⁸¹ Felsefe tarihi boyunca uzun bir olgunlaşma sürecine rağmen, filozofların söz konusu kavramı farklı ele alış biçimleri ve kavrama çok farklı anlam yüklemeleri hasebiyle, kavram üzerinde ittifakla uzlaşmış bir açıklama yoktur.⁸²

Zaman sadece varoluşsal bir sorun değildir. Toplumsal ve bireysel yaşama sürecinden dilsel iletişime kadar, varoluşun açığa çıktığı her vakıya sinmiştir. Dilden *zaman kiplerini* kaldırdığımız takdirde neredeyse bütün anlatım imkânlarını kaybederiz. Bilen ve algılayan özne olarak zaman bilincini kaybettiğimizde, tüm zihinsel yetilerimiz sakatlanır. Bu ve başka birçok neden dolayısıyla *zamana* kayıtsız kalamayız. Onun var olması gerektiğini düşünürüz. Çünkü olmaması durumunda, doğan boşluğu dolduracak başka bir şey yoktur.⁸³

⁷⁷ Uzun, "Şeb-i Yeldâ", s. 354.

⁷⁸ Taha Çelik, "Dehre Sövmeyiniz..." Rivayeti Çerçevesinde Zaman Algısı", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, s. 68.

⁷⁹ Mehmet Bayraktar, "'Davûd-i Kayserî'", *DİA*, C: 9, s. 33.

⁸⁰ Hülya Küçük, "Dâvud el-Kayserî'nin Nihâyetü'l-beyân fi dirâyeti'z-zamân Adlı Risâlesi", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, s. 222.

⁸¹ Topakkaya, *Zaman*, s. 15

⁸² Coşanay, *Zaman Kavramı*, s. 16.

⁸³ Milay Köktürk, *Zaman Üzerine Felsefi Soruşturma*, İstanbul, Ötüken Yay., 2018, s. 16.

Parmenides'in *Doğa Üzerine*'sinde⁸⁴ kendi başına bir konu olarak tartışılmasa da belli bir öneme sahiptir. Platon zamanın özünü *Timaios*'ta⁸⁵ açıklar. Aristoteles onu daha bilimsel bir şekilde tartışır.⁸⁶ Platoncu ve Aristotelesçi zaman kavramları felsefe tarihi boyunca hiç unutulmadılar. Geç dönem Grek felsefesi ile Skolastik zaman tartışması bu görüşlere katılarak ya da tepki göstererek bir şekilde onların yörüngesinden çıkmaz.⁸⁷

4. ZAMAN PROBLEMİ

Zaman problemi genel olarak felsefenin, özelde ise bilim felsefesinin önemli konularından biridir. Zaman problemi, yalnızca metafizik veya varlıkbilim gibi felsefenin bir alt bölümü temelinde değil, fizik, biyoloji, psikoloji ve sinirbilimler gibi farklı disiplinler temelinde işlenmiş ve bu alanlarda yapılan çalışmalar sonucunda zaman üzerine bir bilgi birikimi oluşturulmuştur.⁸⁸ Güncel yaşantımızı sürdürürken zamanın varlığından çok eminiz ve onun bizi, dünyayı, eylemlerimizi kuşattığını varsayarız. Zamanın ne olduğunu düşünmeye başlayınca, varsayımımız ile varolan arasında kopukluk olduğunu fark ederiz. “*Zaman hakikaten kuşatıcı olduğuna göre, orada bir yerlerde kendini göstermeliydi*” diye düşünürüz. İşte bu olmayınca, problemle bir şekilde temas etmiş oluruz.⁸⁹ Diğer bir açıdan *zaman*, göreceli bir kavramdır ve göreceli olduğundan dolayı insanların zamanı yönlendirme konusundaki yaklaşımları birbirinden oldukça farklıdır.⁹⁰ Mutlu olduğumuz zamanlarda zamanın çabuk geçtiği düşünülürken, sıkıntılı, üzüntülü olduğumuz anlarda sanki saat hiç ilerlemiyormuş gibi algılarız.⁹¹

Platon'a göre zaman, oluşun bir ölçütüdür. Sonsuzluğun hareket halindeki bir imgesi olarak evrenin düzeninin kavranmasını sağlar. Zamanın ölçülebilmesi, hareketin bir yansıması ve evrendeki harmoninin bir ifadesi, sonsuzluğun bir resmi ya da gölgesidir. Platon'un bu anlayışına göre zaman, varlığı içinde taşır ve oluş ve zaman birbiriyle ilintilidir.⁹² Herakleitos'a göre ise zamanın bir başlangıcı yoktur fakat sonsuz bir süreci vardır. Aristoteles doğanın bir hareket ilkesi

⁸⁴ Parmenides, *Doğa Hakkında (Şiir)*, çev: Y.G. Sev, İstanbul: Pinhan yay., 2015.

⁸⁵ Platon, *Timaios*, çev: F. Akderin, İstanbul: Say yay., 2015.

⁸⁶ Aristoteles, *Fizik*, çev.: S. Babür, İstanbul: YKY, 2. Bsk. 2001, ss: 183-217.

⁸⁷ Helene Weise, “Heidegger'in Felsefesi Işığında Greklerdeki Varlık ve Zaman Kavramları”, çev: E. Çiftçi, *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, Ocak/January 2019, 12(1), s. 36.

⁸⁸ Aynur Yetmen, *Zamanın Felsefi Temelleri Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Ankara 2014, s. 10.

⁸⁹ Köktürk, *Soruşturma*, s. 16.

⁹⁰ Faik Ardahan (Edit.), *Her Yönüyle Rekreasyon*, Ankara: Detay yay., 2016, s. 2.

⁹¹ Ardahan, *Rekreasyon*, s. 3.

⁹² Arslan Topakkaya, “Zaman Kavramı Bağlamında Platon-Aristoteles Karşılaştırması”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 13, Y: 2012, ss: 219-231.

olduğunu savunduğundan, zamanın da hareketin gerektirdiği bir olgu olduğunu düşünmektedir. Augustinus için evrenin ve zamanın bir başlangıcı vardır. Evren herhangi bir zaman diliminde değil zaman ile birlikte yaratılmıştır. Aristoteles'in zaman anlayışına paralel olarak Augustinus de zamanın, insanın değişimi fark etmesiyle algılanabildiğini savunmaktadır. Eriugena için ise zaman, hareket eden ve süregelen bütün varlığa ait doğal bir boyuttur.⁹³ Zaman Drucker'a göre *en küt ve eşsiz*, Mackenzie'e göre *son derece nazik*, Tyler'e göre *hayattaki en acımasız ve katı element* ve Laiken'e göre *en temel kaynaklardan biri*⁹⁴ olarak hayatta yer almaktadır.⁹⁵

Tarih bir bilim dalı olarak insanın geçmiş eylemlerini, deneyimlerini kendisine konu aldığı için zaman olgusuyla iç içe geçmiş bir yapı arz eder.⁹⁶ Doğan Özlem *tarih ve felsefesi* konusunda şu tanımı⁹⁷ yapar: “Tarih, insanın varoluş şartlarından biri olarak, toplumun anlaşılması ve sorunların çözüme kavuşturulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda Tarih felsefesi, tarihe, felsefenin bakış açısı ile yaklaşmayı, geçmiş olayların anlamını incelemeyi, insanın bütün varoluşunu kuşatıcı bir perspektifle ele almayı, tarihsel olayların ve tarih ilminin temel ilkelerini ve yasalarının var olup olmadığını, yöntemini felsefi olarak incelemeyi içerir. İnsanı belirleyen en temel varlık koşullarından birisi onun aynı zamanda tarihsel bir varlık alanına ait olmasıdır.”⁹⁸

Tarihsel varlık alanı doğal varlık alanından farklı olarak insan eylemleriyle ortaya çıkar ve belirginlik kazanır. Tarihin materyali ve hedefi insandır. Bu açıdan siyasi, iktisadi, sosyal, kültürel vb. her şey tarihin ilgi alanında yer almaktadır.⁹⁹ Bundan dolayı tarih felsefesi, tarihî hadiseleri zaman ve mekân ile ilişkisi içerisinde tespit edilmesinin ötesinde, felsefi bir bakış açısıyla değerlendirilmesi, yorumlanmasıdır.¹⁰⁰ Doğal varlık alanı için zaman, mekânla birlikte tek boyutlu ölçülebilir bir akış iken tarihsel varlık alanında insanın etkinlikleriyle belirlenen üç boyutlu bir nitelik taşımaktadır. Geçmiş, şimdi ve gelecekte oluşan bu üç boyutlu zaman telakkisi bütün insanî etkinlikleri

⁹³ Aynur Yetmen, *Zamanın Felsefi Temelleri Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜ Sosyal Bil. Enst., Ankara 2014, ss: 19-63.

⁹⁴ Ardahan, *Rekreasyon*, s. 3.

⁹⁵ Yetmen, *İnceleme*, s. 31.

⁹⁶ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, Yay. Haz. U. Nutku, İstanbul: Doğu Batı Yay., 2013, s. 192.

⁹⁷ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, Say Yay., İstanbul 2010, ss: 15-16.

⁹⁸ Nejdet Durak-Bigehan Bengu Tortuk, “İbn Haldûn'un Felsefesinde Zaman ve Tarih Tasavvuru”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, s. 189.

⁹⁹ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ 1999, s. 4.

¹⁰⁰ Durak-Tortuk, “Tarih Tasavvuru”, C: I, s. 190.

belirleme ve anlamlandırmada kuşatıcı bir paradigma sağlamaktadır.¹⁰¹ Edward T. Hall'e göre zaman, ölçülebilir fiziki zaman, insanî boyutlu tarihsel zaman ve metafizik zaman olmak üzere üç kısımda incelenebilir. Bu bakış açısına göre zaman, bir kültürün kimliğinin oluşumunda, hayat tarzlarının belirginlik kazanmasında, inanç ve değer sistematığının oluşmasında büyük öneme sahiptir.¹⁰² Dün, bugün, yarın boyutu içerisinde yaşayan insan bu süreci birbirinden kopuk, birbirine eklenen bir zincirin halkaları gibi yaşamamakta, yarın geçmiş olayların etkisi altında şekillenmektedir. Bu üç boyut karşılıklı bir etkileşim içerisinde insanın tarihsel varlık alanı olan aidiyetini belirginleştirmektedir. Bu açıdan şimdiki zaman hem geçmişin hem de geleceğe yönelik belirlenimlerin altındadır.¹⁰³ *“Böylece insanın yapıp etmeleri, başarıları zamanın üç boyutu olan dün, şimdi ve yarın tarafından yönetilmektedir. Zamanın bu boyutları ve belirlenimleri başka birçok belirlenimle bağlantılıdır. Bunlardan birisi insanın “değer duygusu”, başka birisi “insanın önemli bir yeteneği olan “önceden görme” ve “önceden yönetme” bir amaca, yapılan şeylere verilen bir anlama, yani değere dayanır. Böylece tarihsel zaman, bir belirlenimler örgüsü olarak, tarihsel varlık alanını yönetir ve ona şekil kazandırır.”*¹⁰⁴

5. ZAMANLA İLGİLİ DİĞER KAVRAMLAR

Anlaşıldığı kadarıyla zamanın doğal süreçte hareket ve mekân ile bağlantısı oluşmaktadır. Hareket ve mekânın anlaşılması, zamanın anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

A. HAREKET

Hareket sözlükte *“tedrici yolla kuvveden fiile çıkma, diğer bir yerde bulduktan sonra bir yer işgal etmek”* anlamına gelmektedir.¹⁰⁵ Genel olarak hareket, bir cismin mekân içinde yer değiştirmesi, cisimlerin mekân içinde birbirlerine göreli olan konum ya da durumlarının değişmesi veya sükûnete, hareketsizliğe karşı olarak, nesnelere yerlerinin değişmesi sürecidir. Bu tanımlardan yola çıkılarak, her türlü değişmeye hareket adı verilmiştir.¹⁰⁶ Hareket, kendiliğinden hareket ve dış bir gücün eseri olan hareket olmak üzere ikiye ayrılır. Kendiliğinden hareket, hareket kaynağının hareket eden şeyin dışında değil de kendi içinde olmasıdır. Dış bir gücün eseri olan hareket de bir

¹⁰¹ Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, ss: 195-196.

¹⁰² Edward, Hall, "Kaç Çeşit Zaman Vardır", çev: D. Şahiner, *Cogito*, s. 11, Yıl: 1997, YKY Yay., s. 149 vd.

¹⁰³ Durak-Tortuk, "Tarih Tasavvuru", C: I, ss: 190-191.

¹⁰⁴ Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, ss: 196-197.

¹⁰⁵ Cürcânî, *Kitâbu 'l-Ta'rifât*, tah: İ. El-Ebyârî, Dârü'r-Reyyân li't-Türâs, ts., s. 85.

¹⁰⁶ Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, ss: 469-470.

şeyin kendi dışındaki bir güç ya da etkinin sonucu olarak hareket etmesini ifade eder.¹⁰⁷

İbn Sînâ bu konuyu şu şekilde açıklar: “Hareketler, hareket olmaları konusunda, hareketlilikte, hızda ve yavaşlıkta birbirleriyle örtüşebilirler. Bu durumda önce gelen ile sonra gelen arasında, hareketlinin, mesafenin ve ölçüsü olmayıp hareketin kendisi de olmayan sınırlı mesafeleri gerektirecek şekilde hareketlerin vuku bulma imkânı için ölçünün varlığı kesinlikle sabit olur ve bu ölçü de karar kılmamış bir yapının ölçüsü olur. Yani bir mekândan diğer bir mekâna ya da bir konumdan aralarında konumsal hareketin cereyan ettiği bir mesafede bulunan diğer bir konuma doğru olan hareketin ölçüsü olur ki işte zaman diye isimlendirilen şey budur.”¹⁰⁸

İbn Sînâ’ya göre zaman öncelik ve sonralık şeklinde bölünme göstermektedir. Bu öncelik ve sonralık mesafeden kaynaklanan bir halden dolayı olmaktadır. Fakat bu durumu ortaya çıkaran asıl etken mesafe değil harekettir. Zamanın hareketle ilişkisi yönünden biz zamanı önce ve sonra diye tarif etmekteyiz. İbn Sînâ bunu şu şekilde açıklar: Önce ve sonra gelme hareketle sayılmış iki şey olur. O halde, hareketin mesafede kendisi için öncelik ve sonralık olması bakımından bir sayısı ve mesafenin ölçüsüne paralel bir ölçüsü olur. İşte zaman, bu sayı veya ölçüdür.¹⁰⁹

Bir işin, oluşun, kılışın gerçekleşmek için iki şeye ihtiyacı vardır. Bunlardan biri zaman, diğeri hareketi yapacak olandır. Ancak eylemde bulunması gereken zaman ve kişi kavramı çok soyut konumdadır. Adını koymak, belirlemek mümkün değildir. Bu nedenledir ki, tüm eylem kökleri çatı bakımından etken sayılır. Öyleyse tüm eylem kök ve gövdesinde kestirilemeyen soyut bir zaman kavramı ile onu gerçekleştirecek kişi/nesne vardır diyebiliriz. Çünkü hareketin gerçekleşmesi için bu kaçınılmazdır. Zaman yoksa, hareket de yoktur. Yapan yoksa hareket de yoktur. Zaman eklerinin işlevi, eylemde var olan zamanı bir ölçüde somutlaştırmak, belirgin kılmak, geçmiş-şimdi-gelecekte oluşan zaman çizgisi içinde bir yere oturtmaktır. Kişi eklerinin görevi de eylemde var olan yaparı açığa çıkarmaktır.¹¹⁰ Muharrem Ergin, bunu şöyle açıklamaktadır: “*Fiil kök ve gövdesinin karşıladığı hareketi nesnelere birtakım şekiller içinde yaparlar. Mücerret hareket ancak birtakım kalıplara, birtakım şekillere dökülerek nesnelere bağlanır. Nesnelere bağlanmak, kullanım sahasına çıkmak üzere mücerret hareketin girdiği bu kalıpları, bu şekilleri karşılamak için fiil kök veya*

¹⁰⁷ Ekşinar, *Zaman Kavramı*, s. 7.

¹⁰⁸ İbn Sînâ, *Kitâbu’ş-Şifâ Fizik*, çev: M. Macit-F. Özpilavcı, İstanbul: Litera yay., 2014, C: I, ss: 199-200.

¹⁰⁹ İrfan Bakır, *İbn Sînâ Felsefesinde Zaman Kavramı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova Ün. Sos. Bil. Enst., Yalova, 2016, s. 53.

¹¹⁰ Üstünova, “Zaman Kavramı”, s. 679.

gövdesi şekil ekleri alarak fiil şekilleri veya fiil kipleri dediğimiz gramer şekillerine girerler."¹¹¹

Zamanın, hareketin aynı olduğunu iddia edenler de şu delili öne sürerler: "Zaman, mâzi/geçmiş ve müstakbel/geleceği kapsar. Çünkü zaman, mâzi ve müstakbele ayrılabilir. Hareket de böyledir. Öyleyse zaman harekettir." Bunun cevabı şudur: Öne sürdüğünüz gerekçeler geçersizdir.¹¹²

B. MEKÂN

Mekân, *olma, varlık, vücut*¹¹³ anlamlarına gelen *kevn* kökünden türemiş bir sözcük olup *ikâmet edilen yer; ait olunan sınırlı alan, yapı; yaşantının belli bölümlerinin üretildiği/tüketildiği hacimsel çerçeve, insan varoluşunun konumlandığı, yazgısının yansıdığı yer* anlamlarını taşır.¹¹⁴ Var olanların içinde yer aldığı, tüm sınırlı büyüklükleri içine alan uçsuz bucaksız büyüklüktür. Üç boyutlu yani eni, boyu ve derinliği olan hacim olarak da tanımlanabilir. Mekân konusunda üç temel yaklaşım vardır:

- Birincisi, mekânı kap ya da hazne olarak yorumlayanların yaklaşımıdır. Bu görüşe göre, mekân, içine bir şeyler yerleştirilinceye kadar boş bir kap olarak var olur. Mekânın içine bir şey konulsun veya konulmasın, var olan bir şeydir. Bu çerçevede bazı düşünürler, kap ya da hazne olarak mekânın sonsuz olduğunu yani dış sınırlarının bulunmadığını söylerler. Bazı düşünürler ise mekânın sonlu olduğunu savunurlar.

- İkinci yaklaşım, bağıntısal mekân görüşüdür. Bu görüş, mekânın yalnızca birlik var olan şeyler arasındaki dışsal bir bağıntı olduğunu söyler. Buna göre, mekân, aralarında hiçbir şey olmadığında var olanlar arasındaki şeydir. Şeyler var olduğunda mekân da onlar arasında var olur. Ancak şeyler var olmadığı zaman, aralarındaki mekândan da söz edilemez.

- Üçüncü yaklaşım ise, mekânı ön plana çıkarır. Kap olarak mekân görüşüyle, bağıntısal mekân görüşünün bir sentezini yaparak, mekân ve şeylerin birbirlerini tamamladığını öne süren "çok yönlü mekân" görüşünü savunur.¹¹⁵

Mekân, mutlak boşluk denilen halâ ve cismin işgal ettiği farz edilen hacim anlamında kullanılan heyyiz kavramıyla kavramsal bir ilişki içindedir. Mekân hakkındaki tartışmalar daha çok boşluk (halâ) ve doluluk (mela) kavramları

¹¹¹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basın Yay. Dağ., 2009, s. 288.

¹¹² Küçük, "Dâvud el-Kayserî", C: I, s. 225.

¹¹³ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1993, s. 604.

¹¹⁴ Mahmut Gider, *Bâki ve Fuzûlî Divanlarında Mekân Tasavvuru*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniv. Sosyal Bil. Enst., Elazığ, 2017, s. 5.

¹¹⁵ Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, s. 698.

etrafında olmuştur.¹¹⁶ Dolayısıyla Mekân ve zaman birlikteliğini boşluk ve durağanlık kavramlarından bağımsız bir şekilde ele almak imkânsızdır. Zamanı hareketin sayısı/ölçüsü olarak tanımladıktan sonra harekete imkân veren mekânı da bilmek gerekmektedir.¹¹⁷

İbn Sînâ'nın bu noktada kesin bir söylemle boşluğu reddetmesi sistemsel bir düşüncesinin gereğidir. Boşluğun varlığını kabul etmek hareketin yokluğuna yani durağanlığa sebep olacağından, bu durumda ay-altı âlemdeki oluş ve bozuluşun varlığını açıklayacak bir etkenin bulunamayışı sorunu ortaya çıkacaktır. Bunun yanında şayet boşluk, bir gerçeklik ise mutlaka onun sınırları olan bir boyutunun olması gerekir. Oysaki boşluğun, boyut ve sınırlarından bahsedilemez. Boşlukta hareket ve sükûn mümkün değildir."¹¹⁸

C. DİĞER KAVRAMLAR

Gerek Türkçemizde ve gerekse başta Arapça olmak üzere diğer dillerde zamanla ilintili çok sayıda kelimedenden bahsetmek mümkündür. Çalışmamızın sonunda, zaman ile ilgili olarak önemli gördüğümüz dört kavramı kısaca irdelemek istiyoruz. Bunlar vakit, dehr, sermed, ve ân kavramlarıdır.

C1. VAKİT

Sözlükte vakit (vakt, çoğulu evkât) *zamanın belirli bir parçası* anlamına gelir. Bu kelimedenden türeyen mîkât da (çoğulu mevâkît) bir iş için belirlenen zamanı veya mekânı ifade eder.¹¹⁹ Vakt, iş için belirlenmiş bir zamanın nihayeti olarak tarif edilir. Bu kelimenin kullanılmasıyla birlikte belirli bir süre kastedilir.¹²⁰ Kelime *Ta'rifât*'ta *an* kelimesiyle aynı anlamda tanımlanmıştır.¹²¹ Kişinin içinde bulunduğu zaman dilimidir. Henüz gerçekleşmemişe hazırlanmayı gerektiren hali ifade eder.¹²² *Kur'ân-ı Kerîm*'de kıyamet günüyle ilgili ayetlerde, kıyamet saatini içine alan bir vakit manasında veya insanların kullandıkları şekilde *günün bir vakti* manasında kullanılmıştır.¹²³ Araplar da vakt kelimesini, *zamanın bir parçası* manasında kullanmışlardır.¹²⁴

¹¹⁶ Kutluer, İlhan, "Mekân", *DİA*, C: 28, s. 551; Ekşinar, *Zaman Kavramı*, ss: 7-8.

¹¹⁷ Bakır, *Zaman*, ss: 54-55.

¹¹⁸ İbn Sînâ, *Fizik*, C: 1, ss: 156-157.

¹¹⁹ M. Kâmil Yaşaroğlu, "Vakit", *DİA*, C: 42, s. 488.

¹²⁰ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l- Kur'ân*, tah: S.A. Dâvûdî, Beyrut: Dârü'ş-Şâmiyye, 2009, s. 879.

¹²¹ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 55.

¹²² Paşlı, *Kur'an'da Zaman*, s. s. 13.

¹²³ Ekşinar, *Zaman Kavramı*, s. 2.

¹²⁴ Özkan, *Zaman Kavramı*, s. 6.

C2. DEHR

Dehr kelimesi sözlüklerde *sınırı belli olmayan uzun zaman* olarak geçmekte ve kimi görüşlerde zaman ile eş anlamlı iken, kimi görüşlere göre iki kelimenin anlamları farklıdır.¹²⁵ Bir başka görüşe göre *dehr*, zamanın bitişikliğine verilen isimdir.¹²⁶ Bu süreklilikle kastedilen şey, varlığının aynıyla bitişiklik üzere peş peşe her bir vakitte birlikte gibi olması kastedilmektedir. Sanki *dehr*, sabitliğin sabitlik olmayana kıyası gibidir. Bu beraberliğin *dehr* ile olan bağıntısı, bu küçücük anın zamanla bağıntısı ve sabit durumların birbiriyle bağıntısı gibidir.¹²⁷ Asıl anlam itibarıyla *dehr*, ilk vücuda geldiğinden, son bulacağı ana kadar olan âlemin süresine denir.¹²⁸ Daha sonra kelime “uzun bir müddet” anlamında kullanılır olmuştur. *Dehr* ve zaman kelimeleri arasında farklar vardır. Zaman hem kısa hem de uzun bir müddet anlamına gelebilir.¹²⁹

Kur'an-ı Kerim'de *uzun bir zaman süresi* anlamına gelir: “Ve dediler ki: “Ne varsa şu dünya hayatımızdır, başka değil; ölürüz, yaşarız, bizi sadece *dehr* helak ediyor.”¹³⁰ İbn Arabî bu ayeti *dehr*'in Allah'ın isimlerinden birisi olduğuna delil olarak kabul etmiş¹³¹ ve bu konuda şunları söylemiştir: “Hz. Peygamber “*Dehr*'e sövmeyin, çünkü Allah *Dehr*'dir” buyurmuş, *dehri* Allah'ın hüviyeti saymıştır. ‘Bizi *Dehr* helak etmiştir’ diyenler doğru söylemişlerdir, çünkü onları gerçekte helak eden Allah'tır.”¹³² *Dehriyye* temeline bu ayeti alarak fikirlerini açıklamıştır.¹³³

Arap dil bilginleri *zaman* ve *dehr* kelimelerinin aynı anlama gelip gelmedikleri konusunda farklı görüşler dile getirmişlerdir.¹³⁴ Zaman ve *dehr* kelimesini bir gören dilciler yanında bu iki kelimenin farklı anlamlara geldiğini savunan dilcilerde vardır. Bu dilciler arasında sayabileceğimiz Ebû Heysem (v.1040) *zaman*'ın dönemler halinde bölünebildiğini, *dehr*'in ise

¹²⁵ Ertuğrul Döner, “Bazı Kültürlerde ve Dinlerde Zaman”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 2, s. 236.

¹²⁶ İbn Sinâ, *Fizik*, C: I, s. 220.

¹²⁷ Bakır, *Zaman Kavramı*, s. 62.

¹²⁸ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 319.

¹²⁹ Paşlı, *Kur'an'da Zaman*, s. 49.

¹³⁰ Câsiye, 45/24.

¹³¹ Muhyiddin İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, çev: E. Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2012, C: 17, s. 32.

¹³² Özkan, *Zaman Kavramı*, s. 62.

¹³³ Ekşinar, *Zaman Kavramı*, ss: 3-4.

¹³⁴ Paşlı, *Kur'an'da Zaman*, s. 3.

bölünemeyeceğini ifade eder.¹³⁵ Cürcânî (ö. 816/1413) *dehr*'i *ân-ı dâim* olarak tanımlar.¹³⁶ Ona göre *dehr* zamanın batınıdır. Ezel ve ebed onda birleşir.¹³⁷

C3. SERMED

Sözlükte *geleceğe yönelik sonsuz zaman, ebedî* manasındadır. Arapçada *serd* kökünün de birbirine bitişik olarak arka arkaya gelen, devamlı olan anlamına geldiği, bu anlamda olmak üzere haram aylarla ilgili olarak “üçü bitişik (serd), biri tek (ferd) ifadesinin kullanıldığı¹³⁸ bilinmektedir.¹³⁹ İbn Sînâ *sermed* kavramını¹⁴⁰ *durağanlığın durağanlığa olan nispeti* şeklinde tarif etmektedir.¹⁴¹ İbn Arabî’de mutlak zaman, zorunlu varlığa ait zaman olması bakımından *sermed*, Tanrı-âlem ilişkisini tesis etmesi bakımından *dehr* olarak iki aşamada ele alınabilir.¹⁴² Gece ve gündüzün sürekli devam etmesi, kesilmeyen süreklilik anlamına gelmektedir.¹⁴³ *Sermedî* olmak hem ezeli hem de ebedi içinde barındırır.¹⁴⁴

Kur’ân-ı Kerîm’de, Kasas suresinin 71. ve 72. ayetlerinde *sürekli, aralıksız* anlamında¹⁴⁵ kullanılır: “De ki: “Ne dersiniz? Allah, üzerinize geceyi kıyamete kadar sürekli kılsaydı, Allah’tan başka hangi ilâh size bir aydınlık getirir? Hâlâ duymayacak mısınız? De ki: “Ne dersiniz? Allah, üzerinize gündüzü kıyamete kadar sürekli kılsaydı, Allah’tan başka hangi ilâh size içinde dinleneceğiniz bir gece getirebilir? Hâlâ görmeyecek misiniz?”¹⁴⁶

Umumiyetle varlık felsefelerini filozoflar bilgi felsefesi ile paralel bir şekilde ortaya koymaya çalışmışlardır. Mir Damad’da durum biraz farklıdır. Varlık felsefesi yaratma eksenli geliştirildiği için zaman felsefesi ile paralel olarak geliştirilmiştir. Buna göre, Mir Damad, *sermed*, *dehr* ve *zaman* kavramlarını birbirinden farklı bir şekilde yorumlayarak yeni bir zaman felsefesi ortaya koymuştur. Ona göre, *sermed*, mutlak ezeliyeti ifade eder, onun için

¹³⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C: 13, s. 199.

¹³⁶ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 140.

¹³⁷ Taha Çelik, “Dehre Sövmeyiniz...” Rivayeti Çerçevesinde Zaman Algısı”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), I, 70.

¹³⁸ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, tah: A. el-Mehdî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3, s. 433.

¹³⁹ İlyas Çelebi, “Sermedî”, *DİA*, C: EK-2, s. 496.

¹⁴⁰ İbn Sînâ, *Fizik*, C: I, s. 220.

¹⁴¹ Bakır, *Zaman Kavramı*, s. 62.

¹⁴² Özkan, *Zaman Kavramı*, s. 61.

¹⁴³ İsfahânî, *Müfredât*, s.408; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C: 3, s. 212.

¹⁴⁴ Recep Azakar, *Kur'an-ı Kerim'de Yemin Edilen Zaman Kavramları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Karaman, 2020, s. 13.

¹⁴⁵ Paslı, *Kur'an'da Zaman*, s. 63.

¹⁴⁶ Kasas, 28/ 71-2.

sermed, *saf ezeliyet* demektir. *Sermediyet* düzeyinde zaman kavramı olamaz; hatta *dehr* bile bu ezeliyeti ifade etmekte yetersizdir. *Dehr* de ezeliyeti ifade eder ancak *dehrin* ezeliyeti zamanla irtibatlı olan ezeliyettir. *Sermed* ise her türlü ilişkiden muaf olan ezeliyettir, dolayısıyla zamanla hiçbir irtibat! yoktur. Zaman ise aslında izafi olarak hareketin başlaması ile ortaya çıkan bir mevhumdur.¹⁴⁷

C4. ÂN

Arapça aslı (e-v-n) olan kelimedede¹⁴⁸ elif hafzedilmiş, vav da elife dönüştürülmüş olduğu halde kelime lügatte şimdiki zaman için kullanılan bir isim olarak kullanılır olmuştur. Kelimenin zamanla anlam genişlemesine uğradığı belirtilmiştir. Kelimenin başında yer alan (اَلْ) takısı marife için olmayıp, fazlalık olarak (zâide) orada bulunmaktadır. Kelime bu takı olmadan da marifedir.¹⁴⁹

Birbirini takip eden süreler arasında varlığı farz edilen zaman sınırı; art arda gelmesiyle zamanı oluşturan ve bölünmeyen zaman parçası gibi anlamlarda kullanılan felsefe terimidir. An, felsefede şuurun bir bütün olarak kavradığı zamanın en küçük dilimidir, zamanın belli ve bölünmez bir noktasıdır. Bir zamanı, vasıtasız ve aralıksız bir şekilde takip eden başka zamandan ayıran süresiz fasıla olarak da kabul edilir. Zamanda *bir* sayısına benzeyen, fakat ondan bazı noktalarda farklılık gösteren anlar vardır. *Bir* sayısının bir parçası olduğu halde an, geçmişle geleceğin birleştiği veya ayrıldığı hayali bir sınırdır. An, geçmişe doğru uzanan zaman çizgisinin sonudur. Bir şeyin sonu ise, kendisinin dışındadır. Mekânda nokta ne ise, zamanda da an odur.¹⁵⁰ An, peş peşe akıp giden zaman arasındaki ortak sınır olduğu için boyutu yoktur.¹⁵¹ “*Geçmiş zaman (mazi) ile gelecek zaman (müstakbel) arasında bir vakitten ibarettir*” şeklinde bir tanımı daha yapılmıştır. Bu anlamda “an” şimdiki zaman sürecinde konumlanmaktadır.¹⁵²

Bahsettiğimiz kavramların dışında, zamanla bağlantılı olarak asr, hîn, yevm, baġteten, lemhü'l-basar, leyl, fecr, subh, duhâ, nehâr, şehir, sene, ahkâb, ebed, huld, mevkut, mikat, müddet, emed, ecel, esîr ve halâ gibi kavramlardan da bahsedilebilir.

¹⁴⁷ Alpaşlan Açıkgenç, “İslam Düşüncesinde Zaman Anlayışının Felsefi Tahlili”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, s. 25.

¹⁴⁸ “(هَذَا أَوَانٌ ذَلِكَ)” Belirlenmiş bir zamanda bunu yaptı.” Ebu'l-Abbâs'ın ifadesinde kelimenin aslındaki hemzenin ha harfinden dönüştüğü belirtilir. Bu durumda kelimenin aslı حَانَ يَحِينُ حِينًا şeklinde ortaya çıkar ki, an kelimesinin hîn kelimesiyle de bağlantısını gösterir. Bkz: el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 101.

¹⁴⁹ Paşlı, *Kur'an'da Zaman*, s. 64.

¹⁵⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “An”, *DİA*, C. 3, s. 101.

¹⁵¹ Ekşinar, *Zaman Kavramı*, s. 5.

¹⁵² Paşlı, *Kur'an'da Zaman*, s. 65.

SONUÇ

Her kültürün kendine özgü bir zaman anlayışı ve tarihi tasnif tarzı bulunmaktadır. Louis Massignon'a göre İslâm zaman anlayışını belirleyen temel, tanrı buyruğu ve iradesidir. Burada zaman icat etmekten söz edilemez. Bundan dolayı zaman sürekli bir akışkanlığı değil, anlardan oluşan bir gruba, süreksizliği ifade etmektedir.¹⁵³ Bu yaklaşım doğrultusunda toplumsal hayat, dinî ve hukukî vazifeler değişken sürenin içerisinde yer alan bölünmüş anlarla tespit edilmiştir.¹⁵⁴

Zamanı, an, gün ve saat gibi dilimlere ayırabiliriz. An, zamanın en kısa miktarıdır ki hissedilmesi bile mümkün değildir. Ama kendisi hareketin bütün parçalarını içermektedir. Kimileri zamanın ancak hayalde var olduğunu söyler. Bu anlayışa göre doğru olan, içinde oluş ve bozuluşu/ kevn ü fesad olması açısından, belirlenmiş bir varlık/ mevcud olduğudur. Hareketin her parçası bir ana yapışıktır. An onun zarfıdır; zarflar da yok/ mâdûm olmazlar. Yani, an, varlığı devam eden bir olgunun parçası ve cüz'üdür. Mevcut olanın parçası da mevcuttur.¹⁵⁵ Zamanın kısımlara ayrılması, *zâtî* değil *ârîzî*dir. Zaman ayrıca *ezel*, *ebed* ve *dehr* kısımlarına ayrılır. Çünkü mâzî olarak adlandırılan ve olayın varlığını önce/ mukaddem olan miktarın, evveli olmaması açısından düşünülürse, zaman *ezel* olarak adlandırılır. Eğer olayın varlığından sonra düşünülürse *müstakbel* adını alır ve eğer bunun nihayeti olmadığı düşünülürse, zaman *ebed* adını alır. Aralarında bir ayırıcının olmadığı bir şekilde *ezel* ve *ebed* birlikte düşünüldüğünde zamanın adı *dehr* olur. Bu miktar başı ve sonu kesik olmayan bir miktar olursa *sermedî* olarak adlandırılır.¹⁵⁶

Sözlükte *kısa veya uzun vakit, az ya da çok süren bölünebilir müddet* gibi anlamlara gelen zamanın örfte altı ayı aşmayan bir süre için kullanıldığını belirtmiştik. Dil âlimleri de zamanın iki-altı ay arasındaki bir müddeti kapsadığını belirtir. Zaman kelimesi bir yılın çeşitli dönemleri ve mevsimleri, bir kimsenin yönetimde kaldığı süre için de kullanılmaktadır. *Meyve zamanı, hurma zamanı, panayır zamanı* örneklerinde görüldüğü gibi belli olayların her yıl gerçekleştiği dönemler de zaman kelimesiyle ifade edilir. Ayrıca farklı uzunluktaki süreler için *ân/ şimdiki zaman, asır, emed/ belirli veya sonlu süre, dehr/ kesintisiz, sonsuz zaman* gibi kelimeleri kullanılmış olduğunu gördük.¹⁵⁷

¹⁵³ Louis Massignon, "İslâm Düşüncesinde Zaman", çev. Muhsin Akbaş, *AÜİFD*, C: XLIV (2003), S: 1, ss: 415-416.

¹⁵⁴ Durak-Tortuk, "Tarih Tasavvuru", C: I, s. 191.

¹⁵⁵ Küçük, "Dâvud el-Kayserî", C: I, s. 222.

¹⁵⁶ Küçük, "Dâvud el-Kayserî", C: I, s. 223.

¹⁵⁷ İbrahim Coşkun, "Müslüman Filozoflarla Kelamcıların Zaman Mefhumu ile İlgili Görüş Ayrılıkları", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, s. 235.

Buraya kadar olan ifadeler ışığında Düşünce tarihi açısından konuya yaklaştığımızda, zamanın içerisinde pek çok tartışmayı barındıran bir kavram olduğunu görmüş olduk. Fakat bütün bunların ötesinde zaman *geçmiş*, *şimdi* ve *geleceği* ifadede kullanılan bir yapıdır. Bir diğer deyişle zaman, bölündüğü takdirde içerisinde *geçmiş*, *şimdi* ve *geleceği* barındıran bir kavramdır. Biz de bundan sonraki çalışmalarımızı bu bakış açısı üzerinden sürdürme düşüncesindeyiz. Çalışmamızı Helene Weise'in bize ışık tutan sözleri ile bitirelim: "Yine de zamanın tam olarak ne olduğu sorusu açıklama gerektiriyor. Eğer varlık bengilikse ve bengilik de ebedi, değişmez, hareketsiz "dır"[is] ise zaman nedir? Yanıt zamanın Greklerce kabul edildiği gibi, geçse de tükenmeyip hep bir başka "dır" tarafından sonsuza dek takip edilen sürekli olmayan bir "dır" [is] olduğudur. Zaman böylece şimdilerin ardışıklığı olarak anlaşılır. Bu durum zaman ile bengilik arasındaki hem benzerliğe hem de karşıtlığa işaret eder."¹⁵⁸

KAYNAKÇA

- Açıkgenç, Alpaşlan, "İslam Düşüncesinde Zaman Anlayışının Felsefi Tahlili", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, ss: 19-28.
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK yay., 2. Bsk., 1979.
- Ardahan, Faik (Edit.), *Her Yönüyle Rekreasyon*, Ankara: Detay yay., 2016
- Aristoteles, *Fizik*, çev.: S. Babür, İstanbul: YKY, 2. Bsk. 2001, ss: 183-217.
- el-Âtî, İbrahim, *ez-Zaman fi'l-Fikri'l-İslamî*, Beyrut: Daru'l-Munthabi'l Arabî, 1999.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı 2010.
- Azakar, Recep, *Kur'an-ı Kerim'de Yemin Edilen Zaman Kavramları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Karaman, 2020.
- Bakır, İrfan, *İbn Sinâ Felsefesinde Zaman Kavramı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniv. Sos. Bil. Enst., Yalova, 2016
- Bayraktar, Mehmet, ""Davûd-i Kayserî", *DİA*, C: 9, ss: 32-35.
- Bozkurt, Fuat, *Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Cem Yay. 1995.
- Bumin, Tülin, "Kojève'in Zaman ve Kavram İlişkisi Üzerine Savları", *Türkiye Birinci Felsefe Mantık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Ülke yay., 1991.
- Büyük Larousse*, Interpress Basın ve Yay., 1-24.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev: B. Köroğlu-H. Hacak, E. Demirli, İstanbul: Kitabevi Yay., 2000.
- Cevzici, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma yay., 1999.

¹⁵⁸ Weise, "Varlık ve Zaman Kavramları", s. 46.

- Coşanay, Büşra, *Muhammed İkbâl Felsefesinde Zaman Kavramı*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Muğla, 2017.
- Coşkun, İbrahim, “Müslüman Filozoflarla Kelamcıların Zaman Mefhumu ile İlgili Görüş Ayrılıkları”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, ss: 235-246.
- Cürçânî, *Kitâbu 't-Ta'rifât*, tah: İ. El-Ebyârî, Dârü'r-Reyyân li't-Türâs, ts.
- Çankı, Mustafa Namık, *Büyük Felsefe Lügati*, Ankara: Cumhuriyet Matbaası, 1954, I-III.
- Çelik, Taha, “Dehre Sövmeyiniz...” Rivayeti Çerçevesinde Zaman Algısı”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, ss: 68-80.
- Çil, Ayşe Ünal, “Kur'an'da Zaman Kavramı”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 9:1 (2011), ss: 335-364.
- Daşkiran, Yaşar-Ömer Demir, “Arap Dilinde Zaman”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: II, ss: 273-286.
- Demir, İlknur, *İslam Kelamında Zaman Kavramı*, Çukurova Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Adana, 2006.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1993.
- Durak, Nejdîet-Bigehan Bengü Tortuk, “İbn Haldûn'un Felsefesinde Zaman ve Tarih Tasavvuru”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, ss: 189-207.
- Ekşinar, Havva, *Meşşai Filozofları ile Modern Filozoflara Göre Zaman Kavramının Karşılaştırılması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Ün. Sos. Bil. Enst., Elazığ, 2008.
- Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basın Yay. Dağ., 2009
- Erkan, Arif, *Arapça Türkçe Büyük Sözlük*, İstanbul: Yasin Yay., 2004.
- Ertuğrul, İsmail Fenni, *Lügatçe-i Felsefe*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341
- Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhîd*, Mısır: Matbaati'l-Yeminiyye, 814, 1-4.
- Gider, Mahmut, *Bâkî ve Fuzûlî Divanlarında Mekân Tasavvuru*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Ün. Sosyal Bil. Enst., Elazığ, 2017.
- Gürbüz, Mehmet-A. Hamdi Aydın, “Zaman Kavramı ve Yönetimi” *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 2012, ss: 1-20.
- Hall, Edward, “Kaç Çeşit Zaman Vardır”, çev: D. Şahiner, *Cogito*, s. 11, Yıl: 1997, YKY Yay., ss: 149-152.
- İbn Hişam en-Nahvî, *Mugni'l-Lebîb an Kütüb'-Eârib*, tah: M.M. Abdülhamid, Beyrut, 1991, I-II.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Kum: Neşru Edebü'l-Havze, 1405, 1-13.
- İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ Fizik*, çev: M. Macit-F. Özpilavcı, İstanbul: Litera yay., 2014, I-II.
- el-İsfehânî, Râgîb, *el-Müfredât fî Ğaribi'l- Kur'ân*, tah: S.A. Dâvûdî, Beyrut: Dârü's-Şâmiyye, 2009
- İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı yay. 2002.
- Karakaş, Selim, “İslâmiyet'ten Önce Türklerde Kutlu Zaman Algısı”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, ss: 355-363.

- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Yay. Haz.: A: B. Ercilasun-Z. Akkoyunlu, TDK yay., Ankara 2020
- Kılıçlar, Arzu-Ayşe Şahin, “Zaman Kavramına Bir Bakış: Boş Olan Zaman Mıdır Yoksa İnsan Mı?”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2020, 8 (3), ss: 2263-2276.
- Köktürk, Milay, *Zaman Üzerine Felsefî Soruşturma*, İstanbul, Ötüken Yay., 2018.
- Kutluer, İlhan, “Mekân”, *DİA*, C: 28, ss: 550-552.
- Kutluer, İlhan, “Zaman”, *DİA*, C: 44, ss: 111-114.
- Küçük, Hülya, “Dâvud el-Kayserî'nin Nihâyetü'l-beyân fi dirâyeti'z-zamân Adlı Risâlesi”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, ss: 219-234.
- Küçük, Osman Nuri, “Zaman Düşüncesinin Tasavvufi Açılımı”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. 3(9), ss: 221-238.
- Massignon, Louis, “İslâm Düşüncesinde Zaman”, çev. Muhsin Akbaş, *AÜİFD*, C: XLIV (2003), S: 1, ss: 415-421.
- Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, Yayma Haz. ulug Nutku, Doğu Batı Yay., İstanbul 2013
- Mütercim Âsim Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, TYEK yay., İstanbul, 2014, 1-6.
- Özkan, Hatice, *Muhyiddin İbni Arabî'de Zaman Kavramı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniv. Sos. Bil. Enst., Kırklareli, 2019.
- Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Say Yay., İstanbul 2010.
- Öztürk, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Elazığ 1999.
- Parmenides, *Doğa Hakkında (Şiir)*, çev: Y.G. Sev, İstanbul: Pinhan yay., 2015
- Paslı, Esmâ, *Kur'an'da Zaman Kavramı ve “An”*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Konya, 2019, s. 3-4.
- Platon, *Timaios*, çev: F. Akderin, İstanbul: Say yay., 2015
- Sabban, *Hâşiyetü's-Sabbân alâ Şerhi'l-Uşmûnî*, tah: T.A. Said, Mektebetü't-Tevfikîyye, ts., I-IV.
- Sertkaya, Osman Fikir, “Vakit/ Zaman/ Çağ Bildiren İfadelerde Kullanılan Sularında Kelimesinin Etimolojisi”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Y: 2011, S: 710, ss: 121-128.
- Sibeveyh, *el-Kitâb*, tah: A.M. Harun, Kahire, 1988, 1-VII.
- Şemseddin Sami, *Kâmusu Türkî*, Dersaadet 1317.
- Topakkaya, Arslan, *Felsefe, Din ve Kültürde Zaman*, İstanbul: Say yay., 2017, ss: 15-53.
- Topakkaya, Arslan, “Zaman Kavramı Bağlamında Platon-Aristoteles Karşılaştırması”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 13, Y: 2012, ss: 219-231.
- Türk, Mahmud Sami, *Zaman Algısı ve Thomas Mann'ın “Der Zauberberg” Adlı Eseri Örneğinde Edebiyata Yansımaları*, Sakarya Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Sakarya, 2021.
- Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara: 3. Bsk. 1988, 1-2.
- Uzun, Şerife, “Klasik Türk Şiirinde Şeb-i Yeldâ”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2015, Sayı: 34, ss: 353-370.

Üstünova, Kerime, “Dilek Kipleri ve Zaman Kavramı”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. LXXXVIII, S. 635, ss: 678-686.

Üstünova, Kerime, “Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi”, U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 9, 2005/2, ss: 187-201.

Weise, Helene, “Heidegger’in Felsefesi Işığında Greklerdeki Varlık ve Zaman Kavramları”, çev: E. Çiftçi, *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, Ocak/January 2019, 12(1), ss: 36-51.

Yavuz, Yusuf Şevki, “An”, *DİA*, C. 3, ss: 100-101.

Yavuz, Zikri, “Ezeli Tanrı ve Geleceğin Statüsü”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (08-11 Ekim 2015/Konya), C: I, ss: 283-290.

Yetmen, Aynur, *Zamanın Felsefi Temelleri Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sos. Bil. Enst., Ankara 2014.

Yolcu, M. İsmet, *Örnek Sözlük (Arapça-Türkçe)*, Ankara, 1996.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Yay. Haz.: Ç. Şan-S.T.Yurteser, İstanbul: Kabalcı yay., 2008.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/zaman>

<http://www.tdk.gov.tr/zaman>